

SIYASİ BİLİMLER ve HUKUK

LAİKLİK PRENSİBİNİN «TÜRKİYE ŞARTLARI» İÇİNDE MÜTALÂASI (1)

Prof. Bahri SAVCI

1 — *Bir genel, bir soyut, bir nazari târif vermeden söze başlayacağım* : Laiklik prensibi, üzerinde çok durmamız gereken bir prensiptir. Nitekim durulmaktadır. Laiklik prensibinin, asıl, «Türkiye Şartları» içinde kavuşması gereken telâkki biçimini; bu prensibin, Türkiye'de, tarihen belirleşen gereklerini; gene bu prensibin Türkiye şartları açısından güdülmesi gereken mantikî yolunu araştırmamız lâzımdır. Ben, bunu yapmağa uğraşacağım. Bunun içinde, işe, bilimsel açıdan herkesi tatmin eden bir târif ile başlamak uygun olur gibi gözükiyorsa da, önemli olan «Türkiye şartları» açısını kaybetmemek için, bir târife teşebbüs etmiyeceğim. Daha şimdiden biliyorum ki, laikliği, laiklik prensibini, «din ile devletin birbirinden ayrılması, dinin, devlete olduğu gibi, devletin de bilhasna dine karışmaması» ndan ibaret gören telâkkiye bağlananlar, benim, şimdi, söyleyeceklerimden memnun kalmıyacaklardır. Çünkü, ben, laiklik prensibinin muhtevasından yatan anlayış tarzını benimsiyeceğim; bu anlayış tarzının, Türkiye şartları açısından gerektirdiği istilzamları ifadeye çalışacağım. O zaman da, muhafazakâr dinleyicilerin hoşuna gitmiyecek sonuçlara varacağım. Fakat olsun. Vazifemiz gerçekleri araştırmak, gerçeklere giden yollar üzerinde kendimizle tartışmaktır. Söyleyeceklerim, muhafazakâr dinleyicilere

(1) Bu konu, bu serlevha altında, UNESCO'nun Doğu İllerimizde düzenlediği bir eğitim - bilim - kültür haftasında, bilimsel konferanslar arasında, Erzurum'da sunulmuştur. Milliyetçi - dinci olduğunu ileri süren yerli basın tarafından da pek kötü karşılanmıştır, hattâ, bu basının etkisi altında yaşayan çevrelerin konferansı dejenere etme tertiplerine de maruz bırakılmıştır. Fakat, ileri ve aydın çevreden dinleyicilerin sükûna dâvet eden müdahaleleriyle bu tertipler, fiilî bir sonuç vermemiş ve konferans intizam içinde devam etmiştir.

rin hoşuna gitmese de, söylenmesi gereken hususlar olacaktır. Onlar, bu söyliyebileceklerimi, kendi kafalarında, kendi vicdanlarında muhakeme etsinler, eğrisini, doğrusunu bulmağa uğraşsınlar, bilgilerini artırıp, bu artmış bilgiler açısından söylediğim hususların muhasebesini yapsınlar. Türkiye'nin istikbâli buna bağlıdır (2).

Evet muhafazakâr yurddaşlarımızı tatmin eden böyle bir tarif ile işe başlamıyacağım. Aslında, muhafazakârlar, bundan da daha fazla olarak kendilerini tatmin eden tariflere ihtiyaç duymaktadır. Devletin, din karşısında tamamiyle pasif kalmasını; buna karşılık, dinin, toplumu ve onun içindeki bütün oluşları - siyasî oluşlar da dahil - etkilemesine, kontrol etmesine imkân verememesini sağlayan telâkkileri, laiklik prensibi olarak tanımlamak isterler. Ben, bu konferansta, «Türkiye şartları» nı ele aldığımız takdirde, böyle sonuçlar verecek telâkkilerin, gerçek laiklik telâkkisini teşkil edemeyeceklerini belirtmek isteyeceğim.

2 — *Türkiye'de, muhafazakârlar, kendilerini en iyi tatmin eden bir tarif ararlar. Böyle bir tarife istidatlı bir telâkkiyi ve unsurları da kendilerine ben verebilirim* : Gerçekten, onlara göre, en iyi laiklik telâkkisi, içinde şu unsurlar bulunan telâkkidir :

a) *Dinî inanç hürriyeti* : Laiklik tarifi, daha geniş deyimini ile laiklik telâkkisi, laiklik prensibi, ilk unsur olarak, dinî inanç hürriyetini ihtiva etmelidir. Bu, - üzerinde fazla durmağa ihtiyaç yok- insanın istediği semavî, metafizik inanca sahip olması hürriyeti, imkânıdır. Bu hürriyet, bu imkân mevcut olmalıdır ki, onun sağladığı alan içinde İslâm Dininin semavî, metafizik kanaatlar

(2) Bu noktada, gazeteci olduğunu söyleyen ve göksünde bir Fakülte armasını taşıyan bir dinleyici, kendilerinin de fikirleri olduğunu, bunları, konferansçı ile tartışmak istediklerini söylemiştir. Buna, konferansın tartışmalı olarak düzenlenmediği, bu konferanstan hemen sonra Unesco haftasının bir diğer konferansına hemen geçileceği söylenmiştir. Bu gazeteci «buraya koyun kaval dinler gibi dinlemeğe gelmediklerini» söyleyerek şirretlik alametleri gösterince, konferansçı «dinlemek zorunda olmadıklarını», dinlemek isterse, konferansın, tartışmasız olarak hazırlandığını bilerek dinlemeleri gerektiğini, böylece dinlemek istemezlerse, salonu terk etmekte serbest olduklarını» söylemek zorunda kalmıştır. Bu gazeteci ve başkaları, «Doğu gençliğinin bu konuları cevaplandırarak fikirleri olduğunu» şirret bir ifade ile tekrara kalkınca, aydın çevreye mensup dinleyiciler ve bu arada bir binbaşlı, «bir ilmi konferansın, tertip edildiği şekilde dinlenmesi gerektiğini; böyle gürültülerle, başkalarının dinlemek hakkına müdahale edilmemesini» şiddetle belirtince, şirretlik alametleri sönmüştür. Fakat, bir açık oturum istenmiştir. Konferansçı da, muhakkak tartışmak isteyenlerin, ilerde bir açık oturum tertip edebileceklerini, kendisinin, ertesi gün bir saat boş vakit bulup, bu tartışmaya katılabileceğini söylemiş ve isteyenleri, ertesi gün bir toplantıya davet etmiştir.

demeti de, gönüllerde taht kurma gücünü sürdürebilsin. İçinde, dinî inanç hürriyeti olan telâkki laik telâkkidir. Bu imkânı tanıyan toplum ve devlet, laik toplum ve devlettir.

b) İbadet hürriyeti : Laiklik telâkkisi, ikinci unsur olarak, ibadet hürriyetini de ihtiva etmelidir. Bu da, benimsenmiş bulunan dinî inanca tekabül eden, o çerçeve içine giren bütün merasim ve âyinlerin serbestçe yapılabilmesi; hiç bir sınırlama ile bağlanmadan, bütün genişliği ile, istenen yerde, zamanda, derecede uygulanabilmesidir. İçinde, dinci merasim ve âyinlerin ancak bu genişlik ve bu derece ile imkân bulduğu toplum, laik toplumdur; ancak buna imkân veren devlet, laik bir devlettir. Dinî merasim ve âyinlerin, yüzyıllar boyu aldıkları genişlik ve derecenin en ufak bir sınırı, en ufak bir tâdile uğradığı toplum, laik toplum olmak niteliğini yitirir, böyle bir devlet ise, laik devlet olmaktan pek uzaklara düşer.

c) Dinî eğitim, öğretim ve öğrenim hürriyeti : Eski deyimini ile dinî tâlim, tedris ve tederrüs hürriyeti denen, dinî eğitim, öğretim ve öğrenim hürriyeti de, bir laiklik tarifinin, telâkkisinin, muhakkak, üçüncü unsuru olmalıdır. Bu, bir dinin inanç sisteminin ihtiva ettiği bütün unsurlar ile, beşeri varlıkların eğitilmesi imkânı; insanın, dinî alanda bildiği, bildiğini sandığı herşeyi, başkalarına öğretebilmesi imkânı; keza dinî alanda birşeyler bildiğini sandığı her kaynaktan, bunları öğrenme imkânıdır. Bilhassa, muhafazakârları tatmin edecek olan bir laiklik formülünün muhakkak ihtiva etmesi gereken bu unsur, din hürriyetinin, ibadet hürriyetinin söz konusu olduğu her yerde, bu iki hürriyetin tabii sonucu olarak, kendisini bilhassa vazeder. Bu hürriyet; benimsenmiş dinî inancın neden ibaret olduğunu, bu inancın uygulanmasını teşkil eden dinî merasim ve âyinlerin nelerden ibaret bulunduğunu öğrenmek, öğretmek haklarını; yeni nesilleri, bunlarla eğitmek hakkını getirmektedir. İçinde, sahip olduğumuz dinî inanç kategorisinin bütün prensiplerini kurallarını, dayanaklarını, bu prensip, kural ve dayanakların, zaman içinde din ulemasının gayreti ile kazandığı gelişmeleri öğrenmek ve öğretmek imkânının tam bulunmadığı, bunlara göre, yeni nesilleri eğitmenin, bütün şümûlü ile mevcut olmadığı toplum, laik olmaktan çıkar, böyle bir devlet de laik devlet teşkil etmez.

d) Teşkilâtlanma hürriyeti, imkânı : Muhafazakârların iyi kabulüne mazhar olacak bir laiklik telâkkisi veya târifi, nihayet, bir dördüncü unsuru da ihtiva etmelidir. Bu da, dinin, câmiinin teşkilatlanması, toplumun içinde, devlet ve resmî otoriteler karşı-

sında bağımsız bir merkez halinde din hizmetleri, din faaliyetleri görebilmesi imkânından ibarettir. İçinde, Kilisenin, Havranın olduğu gibi, Caminin de teşkilâatlanmadığı; bir din merkezi halinde teessüs etmediği; devletten, devletin idarî bünyesinden dışarda bir din merkezi halinde, - bağımsız bir din merkezi halinde- uzuvlaşmadığı toplum, laik bir toplum değildir ve tabiatı ile, böyle bağımsız bir uzuvlaşmanın manasını teşkil eden serbest faaliyetlere imkân verilmeyen bir devlet hayatı da, yapısı da, laiklik niteliğini kazanamaz.

İşte, Türkiye'de muhafazakârları tatmin edecek bir laiklik telâkkisinin, târifinin ihtiva etmesi gereken unsurlar bunlardır. Bu vatandaşlarımıza göre, içinde bu, dört unsurun mevcut olduğu - hem de bütün genişliği ile birlikte ve bütün gereklerini doğurmak şartı ile mevcut olduğu bir târifdir ki, ancak, doyurucu bir târif olabilir ve ancak böyle bir târifin, telâkki tarzının uygulandığı zamandır ki, laiklik, tam olarak kurulmuş olur. Çünkü, ancak bu suretledir ki,; Türk toplumunda, din - devlet ayırımı mümkün kılınmış olur. Çünkü, ancak bu suretledir ki devlet karşısında din, bağımsızlığını kazanarak, devletin müdahalelerinden âzâde bir alan içinde varlığını sürdürebilme imkânını elde etmiş olur.

3 — *Bu telâkki tarzı, gerçekte, nazarîdir ve bir paravan görünüşüdür* : İşte, bu noktadan itibaren diyoruz ki, işaret ettiğimiz bu dört unsuru ihtiva eden bir telâkki tarzının, tam laikliği getirmiş olduğu iddiası, bir nazarî manzaradan ibarettir; bir paravan görünüşten ibarettir. Böyle bir telâkki tarzı, bizi, gerçek laiklikten, laiklik tatbikatından öteye atacaktır; laikliğin gerçekleşmesine imkân vermiyecek; tam tersine, bir dinci topluma ve onun devletine gidecek bir telâkki tarzıdır. Bu telâkki tarzı, din ile devleti birbirinden ayırmış gibi gözüken paravan yönünün arkasında, ihtiva ettiği son iki unsur kanaliyle, gerçekte, dinci görüşü hâkim kılmaktadır. Çünkü bu telâkki tarzının dördüncü unsuru sayesinde teşkilâatlanacak olan ve bu suretle, aktif bir kuvvet unsuru haline gelecek olan din, arkasına gizlendiği laiklik paravanının kendisine sağlayacağı, «devlet karşısında bağımsızlık» imkânı ile; üçüncü unsurun getireceği bir dinci görüş eğitimi, öğretimi ve öğrenimi güdecektir. Bir başka deyimle; böyle bir telâkki tarzının ihtiva ettiği son iki unsura dayanarak, din, toplumumuzu ve devletimizi, etkisi ve egemenliği altına alacaktır ki, bu da, Türkiye'nin istilzamlarına, şartlarına aykırıdır; izlemeğe çabaladığı toplumsal ilerleme yönüne ters bir yöndür; Türkiye'nin şartlarına, gereklerine zıt bir keyfiyettir.

4 — O halde Türkiye'nin şartlarını ve gereklerini düşünerek, toplumsal gerçeğimize, bu şartları tatmin etmek suretiyle uygun düşecek bir laiklik prensibini mütalâa etmemiz, aramamız gerekir. Bir başka deyimle; laiklik prensibini; Türkiye'nin şartlarını, içinden geldiği tarihini, yönetmek istediği toplumsal değerler demetini bir kül halinde düşünerek mütalâa etmemiz; mu mütalâadan çıkaracağımız cesur, fakat somut sonuçlara göre bir din-devlet ayırımı telâkkisine ulaşmamız gerekir.

İşte, böyle bir mütalâaya girdiğimiz zaman, karşımıza, şöyle bir görüntü ve zorun çıkar: Türkiye'de, müsbet ve tabii bilimlere dayanan, modern psikolojik - ahlakî - sosyal verilere dayanan bir çağdaş modern uygarlığa ulaşma hasreti ve zorunu vardır.

Oysa ki, ülkemiz, bütün tarihinde, buna elverişli olmayan bir psikolojik - sosyal ve politik ortam içinde yaşamıştır ki, onun içinde bu uygarlığa geçmeğe ve onu yaratmağa muvaffak olamamıştır. Tersine, bu ortam, çağdaş, modern uygarlığa geçmeğe engel olmuş ve bu suretle de, bir çökme âmili teşkil etmiştir.

5 — *Tarihimizin psikolojik - sosyal ve politik ortamında gördüklerimiz* : Burada, Tarihimizi, Doğu uygarlığı unsurlarına göre kurduğumuz toplum hayatının kristalize olduğu Osmanlılar devrinde yürütür isek şunu görürüz :

a) *Osmanlı sosyetesinde, beşerî psikolojide, «ahlakî - beşerî değerler ile din arasında bir ayniyet» hasıl olmuştur*: Din manevî hayatta işe yarayan, insanın moral alanda yolunu bulmasına, hem cinsleriyle münasebetlerini düzenlemesine, bu suretle mutlu olmasına yarayacak olan yönü ile, Osmanlıların hayatını kapsamıştır. O kadar ki, insan moralitesinin, insan psikolojisinin, hiç bir beşerî bilimsel kaynaktan unsurlar almasına ihtiyaç hissettirmemiştir. İnsan psikolojisinde, insan ahlâkiyatında hasıl olacak bütün değerlere tekabül etmiştir. İslâm dini, kişilerin bütün enfüsî ve kişisel davranışlarını, aile içindeki, meslek içindeki, komünote içindeki bütün münasebetleri ve davranışları idare eden ahlakî - beşerî değerleri göstermiştir. İnsan şuurundaki bu değerlere, bu suretle, din kaynağı bir karşılık olmuştur. Din, insan şuurundaki değerlere tekabül eden tek gerçek olmuştur.

b) *Bu suretle de ve ayrıca Osmanlı sosyetesinde «din - toplum - devlet ayniyeti» hasıl olmuştur*: Evet, bu suretle de, psikolojisinde bu «değerler - din ayniyeti» hasıl olmuş bulunan insanlardan kurulu sosyete de, tamamiyle dinci bir toplum haline gelmiştir. Bu

dinci toplum içindeki bütün toplum münasebetleri ve devlet hayatı da, dinci olmuştur. Resmî olarak ifade edilmiştir ki, Osmanlı sosyetesini ve devleti, Müslümandır. Bütün hayatı boyunca da böyle kalmıştır. Gerçekten de, İslâm Dini, yalnız uhrevî hayatı düzenleyen bir felsefî manzume, bir ibadet sistemi olmakla yetinmemiştir; toplumu ve devleti kapsayan bir düzen tarzı da olmuştur; bu dünyaya ait bir hayat sistemi olmuştur.

c) *Bunun sonucu olarak da, din, insan psikolojisinin en hâkim unsuru, toplumun da en esaslı kurumu olmuştur* : Gerçekten, dinin, insan psikolojisini ve moralitesini işgal edilişi; kişinin, aile, meslek, momünote içindeki bütün enfüsî ve kişisel davranışlar hayatını işgal edilişi; toplum hayatını, devlet hayatını işgal edilişi, dini, hem insan psikolojisinde hem de, toplumda, en egemen kurum haline getirmiştir. İdareci sınıf, bütün kuralları esas itibariyle dinden çıkarmak zorunda kalmıştır. İdare edilen sınıf da, hem bu dünya, hem de uhrevî hayat safhalarındaki bütün mutluluk unsurlarını, dinde bulmak mevkiinde kalmıştır. O kadar ki, din, sadece, kişinin manevî hayatında işe yarayan gerçeklerin ifadecisi olmakla kalmamış; varlığın, ancak bilim yoluyla ulaşılabilecek diğer çeşitli yönlerinde de - yâni dünya ile, tabiat ile, insan ile ilgili her yönünde de - mevcut olabilecek teorik gerçekleri de sunmuştur. Ve bu merhalesi ile de, kendi inanç ve ifadeler sisteminin ezeli, ebedî bir gerçek teşkil ettiği kanaatini da zorlamıştır.

6 — *Dinin hurafeleşip, bazı olumsuz sonuçlara yol açması* : İşte, Osmanlı sosyetesinde, din, bu mahiyeti içinde, yüzyıllar süren bir mutlak uygulamaya ermiştir. Fakat, yüzyıllar boyu süren bu uygulama, mutlakiyet halindeki bu tatbikat, gittikçe, dini, toplum içinde maddî ve manevî çıkar ve prestij âleti haline getirenlerin işgali altına sokmuştur. Koyu bir halk cehaleti de buna pek elverişli bir ortam teşkil etmiştir. Bu ortam, ve bu ortam içinde vâki olan bu işgal de, dini, gittikçe, öz faziletlerinden soyarak, hurafeleştirmiştir. Gerçekten, mutlak bir güç halini alan kuvvetler, mutlak bir güç halinde beliren tatbikatlar, bir süre sonra, bozulurlar; unsurları içindeki üstün cevherler de hurafelerle kaplanmağa başlar. Eğer bu mutlakiyet, toplum içindeki bütün itidal, müsamaha ve ışık merkezlerini de bertaraf edecek bir koyuluk halini almışsa, hurafeleşme, daha da hızlanır ve çoğalır. Osmanlı sosyetesinde de, din, böyle, önüne geçilmez bir kuvvet haline gelip, mutlakiyet kurmuştur. Onu, itidâle, müsamahaya, ışığa doğru kanalize etme de mümkün olamamıştır. Bu sebeple dinin, özünde var olan faziletler, yavaş yavaş gölgelenmiş, bir hurafeler kabuğu

altında, hissedilmez hâle düşmüştür. Bu suretle, din, kendi gerçeğini belirtme imkânının dışında kalarak, hurafeleşmiştir. Bu hurafeleşme ise, kişi aklına, vicdanına, şuuruna empoze edilmiş olan mutlakiyet altında, şu olumsuz sonuçlara yol açmıştır :

a) *Kişi hürriyeti ortadan kalkmıştır* : Bu hurafeleşmiş kuralların kişi aklına, kişi vicdanına, kişi şuuruna empoze ettiği mutlakiyet altında, kişi, istediği gibi düşünmek, yaşamak, hareket etmek, başkalarıyla münasebete girmek serbestliğinden yoksun kalmıştır. Bu, kişi hürriyetinin ortadan kalkması demektir.

b) *Toplumda, akıl - bilgi egemenliği ortadan kalkmıştır* : Hurafeleşmiş kuralların kişi aklına, kişi vicdanına, kişi şuuruna zorladığı mutlakiyet altında, aklın prensipleri, gözlem ve deney sonuçlarına dayalı bilginin egemenliği de son bulmuştur. Düşünce ve bilim hayatında gözlem ve deney yok olmuştur. Hurafeleşmiş din kurallarından ötesi ile ilgilenmeyen ulemânın taassubu altında, düşünce ve bilim hayatında, yeni dünya görüşlerine tahammül edilemez olmuştur. Bizzat dinin hurafeleşmiş kurallarının zorladığı inanç sistemine sığmayan, fakat, bilimsel gerçeği ifade eden oluşlar, bid'at sayılmıştır.

c) *İktidarın rasyonelizasyonu yolu da kapanmıştır* : Dinin hurafeleşmiş bir manzara altında hapsedilmiş olması, bir yandan hürriyeti, akıl ve bilgi egemenliğini ortadan kaldırırken, öte yandan da hürriyet içinde, hür düşünce yoluyla akıl ve bilgi verileri ile vâki olmakta olan iktidar rasyonelizasyonu olayına da imkân bırakmamıştır. Batı düşüncesi, türlü hukuk doktrinleri ile, iktidarı, önce sınırlar, sonra laisize ederek halka mal eder ve bu olayın üstünde de, onu hukuk vasıtasile rasyonelize ederken. Osmanlılarda, dinin mutlakiyeti himayesindeki iktidar da, kurduğu mutlakiyeti, bütün gücü ile devam ettirmiştir. Batıda, dinî ve laik zihniyetli düşünürlerin, faal inkılâpçıların etkisi ile vâki olan iktidarın demokratlaşması olayı, hurafeleşmiş din sultanının dayanağına sahip Osmanlı Mutlakiyetinde ceryan edememiştir.

7 — *Hurafeleşmenin mutlakiyetine, hurafeleşmiş Manzarası altında dinin elde ettiği bu sultaya son verme çabaları da tutmamıştır* : İşte, dinin hurafeleşmesi; bu hurafeleşmiş manzara altında elde ettiği ve muhafaza edip geliştirdiği mutlakiyet, egemen durum, çökme ortamını, çökme şeraitini kuvvetlendirmiştir. Bu kaderden kurtulmak için Osmanlı ileri gelenleri tedbirler düşünmekten vaz geçmemişlerdir. İlk zamanlarda, hurafeleşmiş din sultanının bu kaderi yaratmadaki rolü ve önemi pek kavranama-

mıştır. Dinin -hele bu hurafeleşmelerden sonra insan psikolojisinde toplum ortamında haiz olduğu en hâkim ve en esaslı kurum mevkiinden insana ve topluma zorladığı yönetim ve denetimin, çağdaş uygarlıkları benimsemeye getirdiği imkânsızlığın mahiyetine nüfuz edilememiştir. Fakat, ne de olsa, dinin bu yönetim ve denetim gücünü durdurmak için, nihayet XIX uncu yüzyıl başlarında bazı teşebbüslere de geçilmiştir. Bunlar, pek şuurlu başlamamış dahi olsa, mahiyetleri itibariyle, bütün siyasal - sosyal - ekonomsal kurumları ve münasebetleri, dinin denetiminden, dinin yönetiminden kurtarma teşebbüsleridir. Fakat, bir türlü de başarıya ulaşamamış teşebbüsler olmaktan ileri gidememişlerdir. Şu anlamda ki, bu teşebbüsler, nihayet insan psikolojisini, toplum münasebetlerini, tam anlamı ile laisize edip, dinin egemenliği altındaki hürriyetsiz, gelişmesiz hayat safhasından kurtulmağa elvermemişlerdir. Meselâ, Tanzimat, bir beşerî kanunlar manzumesine kavuşmak, dindışı müesseseler yoluyla toplumu seviyelendirmek istemiştir; bu uğurda ve bu maksatla sivil eğitime, modern orduya gitmiştir. Birinci Meşrutiyet; iktidarı artık beşerî esaslara bağlamağa, açık bir din - dışı haklar telâkkisine ulaşmağa istidat göstermiştir. İkinci Meşrutiyet; siyasal iktidarı dinî otoritelerin kontrol etmesini önleme teşebbüsü olmuş ve çok kadınla evlenme usûlünü kaldırmağa da düşünmüştür.

Fakat, belirttiğimiz üzere, bu teşebbüslerde tam başarı yoktur. Bunun da tek bir küllî sebebi vardır : bütün bu kısmî modernizasyonlara rağmen, sözünü ettiğimiz «beşerî değerler - din ayniyeti», «din - toplum devlet ayniyeti» devam etmektedir. Binaenaleyh, din, insan psikolojisinin en hâkim unsuru, toplumun en esaslı kurumu olarak, insan ve toplum faaliyetlerini denetlemekte ve yönetmekte, gene de devam etmektedir. Vakıa, bilhassa Tanzimattan beri, bazı Batılı siyasî - sosyal kavram ve kurumlar gelmektedir. Fakat toplum sivilize ve laisize edici mahiyette olan bu kavram ve kurumlar, Osmanlı toplumunu ve onun içindeki Doğulu insan psikolojisini kökten değiştirmeğe elvermemektedir. Bu sebeple, dine dayalı Osmanlı toplum yapısı içinde, din egemenliği de devam etmektedir. «Bilim», gerçek beşerî anlamını ve uygulamaları kazanamamaktadır. Bu yüzden de, çökme de durmamaktadır.

8 — İlerlemek için ise, «Türkiye şartları», bu ayniyetlerin kalktığı bir ortama ve onu kurmağa elverişli bir laiklik telâkkisinin yerleşmesine ihtiyaç duyurmakta idi : Gerçekten, Türkiye'nin ilerlemesi gerekirdi. İlerlemenin prensibini, dayanağını da seçeceği ilerleme yönündeki «Türkiye şartları» tâyin edecekti. Türkiye, yeni

bir toplumsal ilerleme yönünü kesin olarak seçme zorunda idi. Bunu seçti de.. Bu, çağdaş uygarlık yönü idi, çağımızı yaratan ve ilerde de geliştirmekte devam edecek olan teknolojik değişmelerin uygarlığı yönü idi. Bu uygarlık yönü, müsbet ve tabiî bilimlere, onların verilerine dayanıyordu herşeyden önce.. Sonra, daha doğrusu aynı zamanda, modern psikoloji ve sosyal bilimlerin verilerine dayanıyordu. Bir kelime ile, gözlem ve deney usûlleri ile hürriyet kavramına dayanan aklın - uygarlığı idi bu.. Bu yönde ilerlemenin de gerçekleşebilmesi için insan psikolojisinde ve hayatımızı tayin eden toplum yapısında esaslı değişmelere ihtiyaç vardı. İlk değişme, daha doğrusu, başlayacak değişmelere ortam olmak üzere yapılacak ilk iş, adıgeçen «ahlakî - beşerî değerler - din ayniyeti» ile, «toplum - devlet - din ayniyeti» ni bertaraf etmeği mümkün kılacak bir laiklik anlayışını bulup, benimseyip uygulamaktan -bütün istilzamları ile uygulamaktan ibaretti. Bu, «Türkiye şartları» nın gerektirdiği bir laiklik telâkkisi olmalı idi. Ansiklopedilerden, makale ve kitaplardan iktibas edilmiş bir «doğm» halinde benimsenmiş bir telâkki değil, cevherini, mahiyetini ve sınırlarını Türkiye şartlarının tayin ve tesbit ettiği bir anlayış olmalı idi bu telâkki..

İşte, bize göre, «Türkiye şartları» nın gerektirdiği bu laiklik telâkkisi, önce, bir düşünce olarak; sonra, bir toplum yapısı prensibi olarak; en sonrada bir siyasal yapı prensibi olarak anlamlar kazanmalı idi ve nitekim kazanmıştı da... Ancak bu anlamları ile mevcut olabilecek bir laiklik anlayışdır ki, artık kesin olarak seçilmiş bulunan toplumsal ilerleme yönünde yürümenin imkânını, yolunu teşkil edebilir. Şöyle ki :

a) *Laiklik prensibinin, düşünce olarak anlamı* : Buna göre laiklik, artık, dine, insanların bütün hareketlerini ve toplumların bütün faaliyetlerini yönetici, denetleyici, düzenleyici üstün ve mutlak bir mahiyet tanımama; tersine insanın insanla, insanın tabiatla, insanın eşyaları ile olan münasebetlerini bilimsel araştırmaların verilerine göre kurma dileğini benimsemeden ibarettir. Laiklik, böyle bir düşünce tarzından ibarettir. Adıgeçen «ahlakî - beşerî değerler - din ayniyeti»nden, «toplum - devlet - din ayniyeti»nden kurtulmanın ve toplumsal ilerleme yönünde gerçekten ilerlemenin yolu, herşeyden önce, böyle bir düşünce tarzını, bir hareket noktası olarak benimsemektir. Bir başka deyimle; toplumsal ilerleme yönünde yürümenin imkânı ve yolu, şu anlamda bir düşünceyi kabuldedir: insanın insanla, tabiat ile, eşya ile olan münasebetlerini, artık, metafizik kaynaktan gelen kurallara göre de-

gil; bilimsel araştırmaların verilerine göre kurma zihniyetini kabul; ve, dine, insanların bütün hareketlerini düzenleyici üstün bir mahiyet tanımıyan görüőe katılma...

b) Laiklik prensibinin, bir toplum yapısı prensibi olarak anlamı : Müsbet ve beşerî bilimlere dayalı uygarlıktan ibaret yeni toplumsal ilerleme yönünde yürümenin, Türkiye Şartları açısından yolu, aynı zamanda, toplumu laisize etmektir. Buna göre, laiklik prensibi, bir toplum yapısı prensibi olarak da bir anlam kazanır. Bu anlam Őudur: Laiklik; dinin, gerçek yeri olan ferdî vicdanlar alanından çıkıp; câmiin de bir ibadet yeri olmağı aŐıp; okul hayatını, öğrenim ve ğretim hayatını, sosyal dayanışma hayatını, iktisat hayatını kapsayacak, egemenliği altına alacak yolda toplumu dinci olarak messeseleŐtirmesini durdurmak; buna karşılık. toplum yapısını - sosyal hayatın her yönündeki yaşayış modern bilim - estetik verilerine göre kuracak yolda - teŐkiltlandrmak, hürriyete kavuŐturmaktır. Bir başka deyim ile, burada artık laiklik; içinde, dinin, dörtbir yana teŐkiltlanmasının, yâni câmiin okul hayatını, sosyal dayanışma hayatını, iktisat hayatını egemenliği altına alacak yolda teŐkiltlanmasının önlenmesi; buna karşılık; dini, gerçek yeri olan ferdî vicdanlar alanına mukaddes bir unsur halinde ircâ ederek, toplum yapısının -sosyal hayatın her yönünü ve müessesesini metafizik kurallar yerine beşerî - bilimsel kurallarla yönetecek, denetleyecek yolda organize edilmesidir.

Türkiye Şartlarının laikliği böyle bir toplum yapısı prensibi olarak da manalndrması ve gereklendirilmesi sonucudur ki yâni, dinin ve câmiin, hayatımızın her safhasını kapsayan müesseseler ile, dinci olarak messeseleŐtirmesini durdurmak içindir ki, Türkiye'de bir sürü ameliyelere gidilmiŐtir. Bu, ameliyeler ile, sosyal hayat, bütün sosyeteyi bir dinci hayat tarzının, yaşayış Őeklinin içine sokan, toplumdaki her oluşu, kendi dinci - muhafazacı ölçülerine göre denetleyen ve yasak eden kurumlardan kurtulmuŐtur; yâni Mecelle ve Őer'iye Mahkemeleri kaldırılmış, tekke ve zaviyeler, tarikatlar, Őeyhlik, derviŐlik, mridlik, dedelik, seyidlik, elebilik, babalık, emrilik, nakiblik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük, gaipten haber vermek, murada kavuŐturmak maksadı ile nshacılık kaldırılmıŐtir. Ayrıca, fes, sarık, abni, çarŐaf gibi müesseselere de cephe alınmıŐtir. Nihayet Arap harfleri ile eğitim kaldırılmıŐtir. Bu ameliyelerle toplum yapısı laisize edilmek istenmiştir. Laik anlayıŐın yerleŐmesi ve laik devletin gerçekten iŐler halde mevcut olup, toplumu dinci merkezlerin tahakkümünden kurtarması için böyle yapmağa ihtiyaç vardır. Çünki kaldırılan bu m-

esseseler, toplumu dinilik idrâki içinde tutan, dinî yaşayış şekli içinde tutan, dinî temele dayanan müesseselerdir ki, bunlar ortada durdukça, zihinleride laik idrâk, siyasî yapıda laik devlet mümkün olamaz ve benimsenmiş olan toplumsal ilerleme yönünde yürümez. Bütün bunların yerine, mümkün olan beşerî müesseseler getirilmiştir: Medenî Kanun, milletlerarası takvim ve saat, latin harfleri, medenî kılık - kıyafet ve şapka, insanı ve gurubu geliştirecek dernek, ocak, kulüp, sendika, kadın ve çocuk hakları... Çünkü bunlar, çağdaş uygarlığın müşterek müesseseleridir.

c) *Laiklik prensibinin, siyasal hayat prensibi olarak anlamı* : Yeni toplumsal ilerleme yönünde yürümenin yolu, aynı zamanda, siyasî hayatı da laisize etmektir. Hatta, insan hareketlerine ve toplum faaliyetlerine bilimsel verileri hâkim kılma (düşünce tarzı olarak laisizmdir bu..) prensibini kabul etmenin; toplumun, eğitim - sosyal dayanışma - iktisadî hayat alanlarını dinci müesseselerin ve metafizik kuralların tahakkümünden kurtarıp, bilim ve estetik verilerine göre kurma (toplum yapısını laisize etmektir bu..) prensibini uygulamanın manası ve maksadı, sonunda, siyasî hayatı, devlet yapısını laisize etmeyi mümkün kılmaktır. Dini, ferdî vicdanlara ircâ ederek insan psikolojisinde din mutlakiyetini bertaraf etme; toplumu, toplum yapısını, doğumumuzdan nikâhımıza, ölümümüze ve mirasımıza kadar, yiyeceğimiz yemeklerden kılık - kıyafetimize kadar her noktasında toplumsal yaşayışımızın din mutlakiyetinden kurtulmasını sağlama ameliyeleri, sonunda, siyasî hayatı laisize etmenin ferdî ve sosyal ortamını hazırlamak içindir. Eğer, kişi hayatının ve sosyal yaşayışın her yönünü, kişi zihniyetinin her tecellisini laisize ederek metafizik kurallar karşısındaki hürriyetlerini sağlamaz isek, laik bir devlet yapısına ve bir siyasî hayat tarzına ulaşmak mümkün olamaz.

Bu sebeple, laiklik prensibinin, siyasal hayat prensibi olarak da bir anlamı olmak gerekir. Bu alanda, Türkiye şartları, prensibe, şu anlamı vermiştir: dinin, câmiin, herhangi bir şekilde mevcut olabilecek merkezlerin; eğitim hayatını, sosyal dayanışma hayatını, iktisat hayatını kontrol altına alacak yolda teşkilâtlanmasını durdurmakla beraber, bunların, siyasal hayatın her safhasında, siyasal teşkilâtın her kademesinde bir din mutlakiyeti ve etkisi getirmesini de bertaraf etmek, buna karşılık, devlet yapısını ve siyasî münasebetler alanını beşerî esaslara göre kurup teşkilâtlandırmak, idare etmek...

İşte, Türkiye şartlarının laikliği, böyle bir siyasal hayat prensibi olarak da manalandırması ve gereklendirmesi sonucudur hi.

-yâni dinin, câmiin, herhangi bir şekilde mevcut olabilecek dinci merkezlerin, siyasal hayat safhalarını da dinci olarak müesseseleştir-
mesini ve idare etmesini önlemek içindir ki- saltanat ilga edilmiş,
Hilâfet ve Şeyhülislâmlık kaldırılmış; din ile ilgili kişiler, olaylar,
durumlar siyaset alanından dışarı çıkarılmış, dinî vaatler ve propa-
gandalar da siyaset - dışı kılınmıştır. Çünkü, bu müesseselerin ta-
biatı, siyasî iktidarı dinî düşüncelerin ve duyguların gereklerine
göre dinci merkezlerin ve menfaat guruplarının aspirasyonlarına
göre kullandırarak, sonunda, din - devlet ayniliğini, siyasal iktidarın
bütün icralarına hâkim kılmaktır. Kaldırılan bu müesseselerin
yerlerine getirilen sivil ve beşerî siyasal kurumlar ise, dinci kuv-
veti, dinci merkezlerin eğilimlerini değil halk gücünü müessir kılıcı
niteliktedir.

Durumu, bir kelime ile özetleyip bir sonuca varmak gerekirse,
diyebiliriz ki; siyasal hayatın lâisize edilmesi, bir laik siyasal yapıya
ve laik siyasal iktidar olayına ulaşılması; siyasal hayatın her safha-
sında ve siyasal teşkilâtın her kademesinde dinî tesirlerin, dinî
mutlakiyetin bertaraf edilmesi, bunların yerine beşerî teşkilât esas-
larının ve şemasının getirilmesi ile birlikte; dinin, câmiin, diğer di-
nî merkezlerin karşısında, bunların eğitim hayatını, sosyal daya-
nışma hayatını, iktisat hayatını, bir kelime ile modern, siyasî haya-
tı kendi mutlakiyetlerine tâbi kılmalarına pasif kalınmaması anla-
mındadır. Laik devlet, din ve dinci müesseseler karşısında, böyle
bir pasif durumun kabulü değil, tersine reddidir; Din ve dinci mü-
esseselerin, devlet yapısını, siyasal iktidar olayını, sosyal ve kişisel
yaşayış tarzını kendi tesirine tâbi kılma istidatları karşısında önle-
yici, durdurucu, bertaraf edici bir aktif durumun kabulüdür. Aksi
halde, Anayasa yapısı olarak din ile devlet birbirinden ayrıldığı
halde, siyasal iktidarı dinîlik idrâki içinde tutan, dinî temele daya-
nan müesseseler getirecekleri dinci etki ile, toplumsal ilerleme yö-
nünde yürümeyi, yâni akıl ve bilim yolunu uygulamayı imkânsız
kılarlar.

İşte Türkiye'nin şartları bunlardır. Bu şartlar içinde laiklik
prensibinin mütalâasından çıkacak anlamlar, uygulamalar, uygula-
maların yönleri de bunlardır. Bu şartlar, konuşmanın başında mu-
hafazakâr vatandaşlarımızı tatmin edecek unsurların tekrar gözden
geçirilmesini gerektirir. O zaman, görürüz ki, Türkiye'nin şartları,
laiklik prensibini gerçek muhtevasından saptırmamakta, fedakâr-
lıklara zorlamamaktadır; ve fakat laikliğin gerçek anlamını tam
olarak gerçekleştirmeğe sevketmektedir. Bu fikri, ileri sürdüğümüz
unsurları teker teker ele alarak kısaca açıklayalım :

i — Türkiye'nin şartları, dinî inanç hürriyetini, bütün felsefî şümûlleriyle birlikte tanımağa elverişlidir ve tanımıştır da... Modern Türkiye'de, bütün dinî inançlar kendi inanç güçleri ile fethedebildikleri oranda ferdî vicdanlarda hükümran olmaktadır. Herhangi bir dinî inanç demetinin, Türkiyede ferdî vicdanlardan atıldığı, önlendiği görülmiş şey değildir.

ii — Keza, Türkiye'nin şartları, ibadet hakkını ve hürriyetini de, genel âdap ve sükûnet çerçevesi içinde, bütün icra merasimleri ile birlikte tanır, tanımaktadır. Herhangi bir dinin mümininin istediği ibadeti, genel âdap ve sükûnet çerçevesi içinde yapması imhânı ve şeraiti, Türkiye'de, son derece mevcuttur. O kadar ki, bu hakkın icrasının ferdî davranışlar yolu ile önlenmesini, güçleştirilmesini önlemek, bertaraf etmek âmme otoritelerinin görevi dahilindedir.

iii — Nihayet, Türkiye'nin şartları eğitim, öğretim ve öğrenim hürriyetinin, din eğitimi, din öğrenim ve öğretim yönünü de, bu müessesenin ve ihtiyacın aslî mahiyetine uymesi, din konularına taalluk ettiği zaman, aslında ailenin hakkı olarak belirmektedir. Çünkü, esas itibariyle, bu eğitimi alacak bir öğrenime tâbi olacak olan bir velinin ve vasinin idaresi altındaki çocuktur. Bu açıdan bakıldığı zaman, ailenin - veli veya vasinin - şu veya bu kanal ile, çocuğuna şu veya bu dinî eğitimi, öğretimi vermesi hakkı da, Türkiye'de, son derece mevcuttur. Türkiye'nin şartları, çocuğa bir din eğitimi ve öğrenimini -şu veya bu kanal ile vermediği tanımaktadır. Ama, bu şartlar, bütün insanoğlu eğitimi, bütün beşerî eğitimi, eskiden olduğu gibi din temayülüne dayatacak, din etkisine açık tutacak bir eğitim müesseseseleşmesini, bu yolda istidat ve eğilim gösterecek bir öğrenim ve öğretim hürriyetini tanımaz, tanıyamaz, tanıma imkânına sahip olamaz. Çünkü o zaman, genç nesiller, yönüne doğrulduğumuz müsbet bilim yolunu, tabiiî bilimler yolunu, modern teknolojik gelişmelerin sırrını, modern psikolojik ve sosyolojik verilerin yarattığı uygarlığı idrâk edemezler, bu uygarlığın yaratıcı unsurlarını teşkil edemezler. Türkiye şartlarının elvermediği husus budur. Bu tanımamazlık, laik telâkinin gerçek mahiyetinin tabii bir sonucudur: mademki Türkiye'deki laik düşünce -prensibin aslî mahiyetine uygun olarak - insanın insanla, tabiatla, eşya ile olan münasebetlerinin, metafizik kaynakların açıklamalarına göre değil ve fakat bilimsel araştırmaların verilerine göre kurulmasını âmirdir; keza, Türkiye'deki laik toplum prensibi, toplumun, eğitim - sosyal dayanışma - iktisadî hayat alanlarını, dinci müesseselerin ve metafizik kuralların tahakkümünden

kurtarıp, bilim ve estetik verilerine göre kurmayı âmirdir; nihayet, Türkiye'de laik siyasal yapı prensibi, dinin, câmiin, dinî merkezlerin, siyasal hayatın her safhasında ve siyasal teşkilâtın her kademesinde bir din mutlakiyeti ve bir din etkisi getirmesini de bertaraf edip siyasal yapıyı ve münasebetleri beşerî esaslara göre kurmayı âmirdir; o halde, din eğitimi ve din öğrenim ve öğretimi de, ancak, ferdî vicdanlardaki dinî inancın esasını, buna taalluk eden ibadet merasimlerinin nelerden ibaret olduğunu, bu ferdî vicdan alanındaki vüs'ati içinde öğrenmek ve öğretmekten ibaret kalma zorundadır. Bu sınırı aşan bir eğitim, öğrenim ve öğretim, dinin, gerçek yeri olan ferdî vicdanlar alanını aşarak, insan psikolojisinin tümünü, insan münasebetlerinin tümünü, toplum faaliyetlerinin tümünü ve nihayet devlet hayatını, kendi mutlakiyeti, etkisi, denetim ve yönetimi altına almasına yol açar; insanın, tabiatın, eşyanın, siyasal iktidarın, modern psikoloji - sosyoloji - estetik, müsbet ve tabiiî bilimler ve akıl prensiplerine göre değil, metafizik kaynaklarının kurallarına göre izahının kabulüne yol açar, ki, bu da bilim ve akıl yolu olan uygarlık yönümüzden tekrar sapmayı gerektirir ve tekrar, laik olmayan bir dinci hayat tarzı içine girmemizi gerektirir. Buna razı olmayıp, gerçekten laik kalmak istiyorsak, Türkiye'deki şartların laiklik prensibinin aslî mahiyetine uygun olarak din eğitimi, din öğrenim ve öğretimi, ailenin şu veya bu kanal ile, çocuğuna, istediği dinî inancın gerçek temel prensibini ve buna tekabül eden ibadet merasimlerini öğretme hakkından ibaret kıldığını; ve bunun ötesine geçip, bütün eğitimi din temeline dayatacak, din tesirine açık tutacak «bir talim ve terbiye tedris ve tederrüs hürriyetini»n mümkün olamayacağını kabul etmemiz gerekir. Burada, bir parantez açarak şunu söylemek isteriz ki, Türkiye'deki şartların kabul ettiği bu dinî öğrenim, öğretim ve eğitim hakkı, aileye, şu veya bu kanal ile çocuğuna din eğitimi, öğrenimi verme imkânını sağlamıştır ama, bu kanal henüz, mes'ut bir yol halinde bulunamamıştır. Çünkü, işe, hissî ve siyasal menfaatler karışmaktadır. Demokrasi hareketinin getirdiği geniş hürriyet tatbikatı çağı içinde, muhafazacı çevreler, din eğitimi ve öğrenimi hakkı sınırlarını zorlamaktadırlar. Bunu, bütün hayatı izah edecek, bütün teorik gerçekleri verecek bir genişlikte uygulatmak istiyorlar. Siyasal kadrolar da, onların bu baskısına, rasyonel bir çözüm yolu ile karşı gelemiyorlar. Elit kadro, bu konuşmada açıklanan prensipleri kavrayarak, bu baskıya dayanabilse, modern pedagoji ve devlet yapısı bilimleri, bu eğitimi gerçek sınırların içinde verecek mes'ut kanalı bulmakta zorluk çekmez. Laiklik prensibine bulanık bir

mahiyet gelmesi, biraz da bu kanalın henüz bulunamamış olmasındandır.

iv — En nihayet, Türkiye'nin şartları, câmiin herhangi bir şekilde mevcut olabilecek olan dinî merkezlerin teşkilâtlanmasını da tanımaz. Çünkü; bir tarih terbiyesi, bir siyasî - iktisadî hayat oluşu terbiyesi almamış olan; siyasî - iktisadî - sosyal olayın çağımızda, nasıl din - dışı âmillerin sevki ile oluştuğunu kavramayan kafalarımızda, camiiin teşkilâtlanması, dünya işlerini gene din işleriyle birleştirme eğilimini yaratacaktır. Böyle bir eğitimin ortaya çıkmasını, derhal görmiyebiliriz. Fakat şu muhakkaktır ki, câmiin, dinci merkezlerin teşkilâtlandırılması, bütün iktisadî - sosyal ve nihayet siyasal hayatı yavaş yavaş bu teşkilâtlanmış dinci merkezlerin getireceği «din toplumu», «din devleti» kurallarına göre kurup yürütme gelenegini geriye getirmeğe yol açacaktır. Bu da, din dışı bir devlet hayatını istilzam eden modern uygarlık yolundan tekrar kayma teşkil edecektir.

Dikkat edilirse, buraya kadar, Mustafa Kemâl'den hiç söz açılmadı. Bunun kendisine mahsus bir sebebi vardır. Son yıllarda, ülkemizde, Doğu bölgelerimizde, bir Mustafa Kemâl alerjisi vardır. Acaba, Mustafa Kemal adını zikrederek, Mustafa Kemal alerjisi duyanların tepkisini davet etmekten mi çekindik?.. Hayır. Böyle olmadığı, işte onun adını şimdi zikretmekle sabittir. Mustafa Kemâl adı, metni teşkil eden konuşma içinde zikredilmedi; çünkü onun gerçek değerinin, kelimeler arasında, cümleler arasında, biraz muğlak kaçan paragraflar içinde iyice, layikiyle belirememesinden ürküldü. Metnin içinde, Mustafa Kemâl'in kaybolmasından korkuldu. Onun içindir ki buraya kadar ondan söz açılmadı, ama, şimdi, konuşmayı onunla bitiriyorum: Bütün konuşmamın üzerine, onun damgasını vurmak için... Bütün bu söylediklerimin esaslarını ifade noksanı ve çelimsizlikleri dışında, bir araya getirip, bir duvara yazacak olsanız, hasıl olacak olan bu esaslar üzerine, boydan boya «MUSTAFA KEMAL ATATÜRK» damgasını vurabilirsiniz. Çünkü söylediklerimin esası, Mustafa Kemâl Atatürk'ün dünya telâkkisinden, medeniyet telâkkisinden ibarettir; onun dünya, medeniyet telâkkisinin gerektirdiklerinin naklinden, hikâyesinden, açıklanmasından ibarettir.

Erzurum, onun ilk teşkilâtlandığı yerdir. Binaenaleyh, onun yaptıklarının ve bunun da istilzamlarının en iyi anlaşılması gereken yerdir. Bu anlayışı göstermek, Erzurum'un hem şerefi, hermes'uliyetidir.